

Türkiye Eğitim Dergisi

(2022) Cilt 7, Sayı 1, s. 1-17

Osmanlı Devletinin Son Döneminde ve Türkiye Cumhuriyetinde Öğretmen Yetiştirme ve Bu Konuda Orta Asya Türk Dünyası İle Bazı İlişkiler¹

Yahya Akyüz²

Özet

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Türkiye Cumhuriyetinde öğretmen yetiştirme ve bu konuda Orta Asya Türk dünyası ile ilişkileri tarihi süreç içinde incelemek ve gelecekte daha yapılandırılmış işbirliği için öneriler geliştirmektir. Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyetinin Orta Asya ve Rusya'daki Türklerle olan ilişkisi coğrafi uzaklık ve siyasi nedenlerle oldukça sınırlı kaldığı için bu durum eğitim ve öğretmen yetiştirme alanına da yansımıştır. Osmanlı'nın Tanzimat'tan beri Batıya yönelmesi de kültürel bir etmen ve dünya görüşü olarak Osmanlı Devleti'nin Orta Asya ve Rusya Türklerine olan ilgisini olumsuz etkilemiştir. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti Devletinde de 1991'e kadar gözlenmektedir. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Rusya ve Orta Asya Türk Dünyasına eğitim katkıları arasında oralara öğretmen gönderme çalışmaları dikkat çekmektedir. Orta Asya'da 1991'den sonra kurulan yeni Türk Devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasında eğitim ve öğretmen konularında her geçen gün ilişkiler gelişmektedir. Bu ilişkilerin daha çok güçlenmesi için; yapılandırılmış, akılcı ve özgün modeller geliştirmek, Türk devletlerinin ve akraba toplulukların geleceği açısından büyük önem arz eden bir konu olarak düşünülmelidir.

Anahtar Kelimeler

Türk Eğitim Tarihi
Osmanlı Devleti
Türkiye Cumhuriyeti
Türk Devletleri
Öğretmen Eğitimi

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi: 01.06.2022
Kabul Tarihi: 20.06.2022
Elektronik Yayın Tarihi: 29.06.2022

DOI: 11..11111/ted.xx

¹Bu makalenin ilk hali, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Erken Osmanlı ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi tarafından; 24-29 Ağustos 2009 tarihleri arasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te düzenlenen "Erken Osmanlı ve Osmanlı Kültürünün Orta Asya'daki Kökleri Üzerine" başlıklı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir. Bu makalenin yayımlanması için teşvik eden ve makaleyi dikkatlice okuyup gözden geçiren değerli öğrencim ve meslektaşım Prof. Dr. Selahattin Turan'a teşekkür ederim.

² Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

Teacher Training in the Late Ottoman Period and the Republic of Turkey and Some Relationships with the Central Asian Turkish World on Teacher Education and Education

Yahya Akyüz¹

Abstract

The aim of this study is to examine teacher education in the last period of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey and relations concerning teacher education and exchange programs with the Central Asian Turkish world in the historical context and to develop some suggestions for better cooperation in the future. Since the relationship of the Ottoman Empire and the Turkish Republic with the Turks in Central Asia and Russia was quite limited due to geographical distance and political reasons, the nature of this relationship was also reflected in the field of education and teacher training. The fact that the Ottomans turned to the West since the 'Tanzimat' also negatively affected the interest of the Ottoman Empire to the Turks of Central Asia and Russia as a cultural/political/economical factor and worldview. This situation is also observed in the Republic of Turkey until 1991. Among the educational contributions of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey to the Russian and Central Asian Turkish World, the efforts to send teachers and exchange of scholar there are also noteworthy. The loose but strong relations between the new Turkish States established in Central Asia after 1991 and the Republic of Turkey are developing day by day in the fields of education, teacher education and higher education. Developing more structured, rational and original models for the further educational exchange programs and joint projects strengthening of these relations should be considered as a strategic issue for the future of the Turkish states.

Keywords

History of Turkish Education
Ottoman Education
Turkish Republic
Turkic World
Teacher Training

About Article

Sending Date: 01.06.2022
Acceptance Date: 20.06.2022
Electronic Issue Date: 29.06.2022

DOI: 11..11111/ted.xx

GİRİŞ

I. Orta Asta Türk Dünyasının bilim, kültür ve sanat alanında parlak dönemlerine bir bakış

Uygur Devleti (M.S. 745-840) döneminde eğitim, bilim, kültür ve sanat alanında ileri bir konuma gelen Uygurlar; Çin ve başka ülkeler tarafından öğretmen, elçi, diplomat, bürokrat olarak anılıyorlardı.

¹ Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

Karahanlılar (840-1212) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) döneminde ise, Orta Asya Türk Dünyası bilim, kültür ve sanat alanında çok daha ileri bir düzeye ulaşmıştı. *Farabî, İbni Sina, Birûni, Balasagunlu Yusuf, Kaşgarlı Mahmut, Ahmet Yesevî* ve daha başka birçok bilim ve kültür adamı, filozof, düşünür, sanatçı bu coğrafyada yetişmişti. Daha sonraki dönemlerde Uluğ Beyi bir hükümdar ve bilim insanı olarak görüyoruz. Orta Asya Türk Dünyasının bu parlak dönemi 16.yüzyıla kadar devam etti. Daha sonra bu coğrafyada çok çeşitli nedenlerle bir durgunluk ve gerileme dönemi başladı.¹

II. Osmanlı Devleti'nin ilk 170 yılında Orta Asya Türk Dünyasından bilim insanı ve medrese hocası sağlama politikasına bir bakış

Fatih Sultan Mehmet döneminin sonlarına kadar Osmanlı ulemâsı genellikle Şam, Mısır, İran ve Orta Asya Türk medreselerinde yetişmiş ya da oralardan gelenler en önemli Osmanlı medreselerinde hocalık yapmışlardır.² Özellikle II. Sultan Murat ve oğlu Fatih Sultan Mehmet Türk ve İslâm Dünyasından bilim insanlarını Osmanlı ülkesine davet etmişlerdir. Bu şekilde uzak diyarlardan gelenler arasında *Fahreddin Acemî* (öl. 1460), *Alâettin Tûsi* (öl. 1482), *Ali Kuşçu* (öl. 1474) vb. görüyoruz. Bu bilginlerden Ali Kuşçu matematik ve astronomi alanında on iki kitap yazmış, bu kitaplar yıllarca medreselerde okutulmuştur.³

Bursalı Kadızade-i Rumi denen Musa Paşa ise gök ve matematik bilimlerinde derinleşmek için Horasan ve Mâverâünnehir bilginlerinden ders almak amacıyla o yörelere gitmeyi kafasına koymuş, fakat ailesinin buna engel olacağını bildiği için gideceği zamanı bir sır olarak saklamış ve yalnızca kız kardeşine söylemiştir. Kız kardeşi bilim uğruna uzak diyarlara gitmek için yanıp tutuşan kardeşi Musa Paşa yollarda sıkıntı çekmesin diye mücevherlerini –ona söylemeden- götürceği kitapların arasına saklamıştır. Bu olay bize iki kardeşin bilim sevgisini ve birbirlerine bağlılıklarını göstermektedir. Orta Asya Türk Dünyasının bilginlerini çok ileri düzeye çıkararak Musa Paşa, sonunda bilgin hükümdar Uluğ Beyin hocası olmuş ve Semerkant medresesine baş müderris olarak atanmıştır. O, siyasî iktidarın bir müderrisi kendisine sormadan görevden almasına karşı çıkmıştır. Sonradan Osmanlı ülkesine gelen Ali Kuşçu ve Fethullah Şirvanî'nin hocalarından bir Musa Paşadır.

Fatih Sultan Mehmet 1463-1470 yılları arasında ünlü Fatih Külliyesini ve içinde medreseleri yaptırınca ve Orta Asya'dan gelen hocaların da büyük katkılarıyla Osmanlılarda öğretim düzene girmiş ve gelişmiş, böylece artık dışarıdan bilim insanı davet edilmesine gerek kalmamıştır.

III. Tanzimat dönemi öncesinde Orta Asya Türk Dünyasına bilim ve kültür adamı yetiştirilmesine bir bakış

1839'da başlayan Tanzimat dönemine gelinceye kadar Osmanlı Devlet yöneticilerinin esas olarak Avrupa'ya yöneldikleri, Orta Asya Türk Dünyası ile eğitim ve kültür ilişkisine hemen hiç girişmedikleri gözleniyor. Türk Dünyası yöneticilerinin de Osmanlı ile ilişkileri

¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000- M.S. 2021)* s. 64; Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devrinde Eğitim*.

² Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.167.

³ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*.

iyi bilinmektedir.¹ 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti önce askerî mektepler açarak eğitimde yenileşme yoluna girmiştir. 19. yüzyılın başında da İstanbul'da Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi adıyla dönemin ünlü bilginleri bir topluluk oluşturmuş ve isteyen gençlere parasız dersler vermişlerdi. Bu topluluğun üyelerinden Kethüdazade Ârif Efendi, matematik, hukuk, felsefe, edebiyat... alanında derin bilgi sahibi idi. Onun bir sözü şöyledir: "İran'da, Turan'da talebem var." Bu söz bize, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesinde Orta Asya Türk Dünyasından da öğrencilerin bulunduğunu gösteriyor.²

IV. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar Osmanlıda ve Orta Asya Türk Dünyasında eğitimde ve öğretmen yetiştirmede çağdaşlaşma ve bu konuda ilişkiler

1839'da Osmanlılarda Tanzimat dönemi başlamış, devlet yönetiminde, hukukta, eğitimde birçok yenilikler yapılmıştır. Eğitimin ve eğitimi okullarda sağlayacak esas unsur olan öğretmenlerin önemi anlaşıldığından bu alanda ciddi yeniliklere girilmiştir. Okul dışında yetişkinlerin eğitimi için de basın ve yayın yoluyla çaba harcanmıştır. Tüm bu alanlarda Rusya ve Asya'daki Türklerle Osmanlıların ilişkisi giderek yoğunlaşmıştır. Bu önemli konuları birkaç alt başlıkta özetle ele alalım:

A) Osmanlıda ilk kez bir öğretmen okulunun açılması

Osmanlılarda çağdaş anlamda öğretmen yetiştirmek için ilk kez 1848'de *Darülmüallimîn* adıyla bir okul açılmıştır. "Çağdaş anlamda" dememizin nedeni, bu okulun programında bir "eğitim öğretim yöntemi" dersinin de yer almasıdır. ³ Aşağıda görüleceği gibi okul, ileriki yıllarda Rusya ve Asya Türklerinden gelen bir kısım gencin de öğrenim gördüğü bir kurum olmuştur. 1870'te de İstanbul'da kadın öğretmen yetiştirmek için *Darülmüallimat* açılmıştır.

B) Osmanlı eğitimcilerinin fikirleri ve Türk dünyasına etkileri

Tanzimat'tan sonra ve 1848'te *Darülmüallimîn*'in açılmasıyla, ayrıca Osmanlı aydınlarının Avrupa ile ilişkilerinin yoğunlaşması nedeniyle, ülkede, Batıda gelişen yeni eğitim fikir ve uygulamaları da yansımaları bulmuş, bazı önemli eğitimciler yetişmiştir. Bunlar Türk Dünyasını da etkilemişlerdir. Osmanlı eğitimcilerinden başlıca ikisi Selim Sabit Efendi ile Ahmet Mithat Efendidir.

Selim Sabit Efendi

1870'li yıllarda Osmanlı Devleti'nde "usûl-i cedîd" denen, özellikle ilköğretimde okuma yazma öğretimi ve ders araç gereçleri kullanımı konusunda bir fikir akımı ve uygulama görülür. Bu hareketin öncüsü Selim Sabit Efendidir. O, 1848'de açılan *Darülmüallimîn*'in ilk mezunlarından. 1855'te gönderildiği Paris'te matematik öğrenimi görmüş, Batıdaki okullarda eğitim gelişmelerini incelemiştir. 1870'te *Rehnumâ-yı Muallimin* (Öğretmenlere Kılavuz) başlıklı, dönemi için çok önemli bir eser ile kısa sürede okuma yazmayı öğretmeyi amaçlayan *Elifbâ-yı Osmanî* adında bir kitap ve daha başka birçok kitap yayımlamıştır. O, ayrıca öğretmen okullarında öğretmenlik de yapmıştır. Aşağıda görüleceği

¹ Ahmet T. Kuru, Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelişi.

² Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (M. Ö. 1000- M.S. 2021), s. 150.

³ Aynı eser, s. 177 vd.

gibi, Selim Sabit Efendi özellikle İsmail Gaspıralı başta olmak üzere Rusya Türk eğitimcilerini derinden etkilemiştir.¹

Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat Efendinin de Osmanlı ve Rusya, Asya Türklerinin eğitimi üzerinde olumlu etkileri olmuştur. Bu etkiler ikiye ayrılabilir:

- Ahmet Mithat Efendi de “usûl-i cedî” hareketini savunan, pedagoji kitapları yazan ve Fransızcadan çeviren bir eğitimci ve öğretmendir.
- Ahmet Mithat Efendinin kuşkusuz asıl etkisi yayımladığı gazeteler ve kitaplarla halka okutmaya ve onun bilgi düzeyine yükseltmeye çalışması olmuştur. O, kendisini bir “ilkokul öğretmeni” olarak düşünmüş ve gazeteleriyle, kitaplarıyla Rusya ve Asya’daki Türklere de ulaşmış bir halk öğretmenidir.²

C) Kırım, Kazan ve Kafkasya’da Türklerin eğitimi ve öğretmen yetiştirmeyi çağdaşlaştırma çabaları

Aşağıda incelediğimiz gibi, 19. yüzyılın sonlarında özellikle Osmanlı eğitim ve fikir hareketlerinin etkisiyle Kırım, İdil-Ural-Kazan ve Azerbaycan ile zamanla Türkistan’da eski usûl mektep ve medreseler yerine yeni yöntemlerle çalışan, müsbet bilimler ve milli kültüre de yer veren öğretim kurumları kurup geliştirme düşüncesi önem kazanmaya başladı. Bu hareketin başlıca mimarı Kırımlı İsmail Gaspıralı idi.³

Ancak Osmanlıda ihtiyaç duyulan öğretmenler devletin açtığı öğretmen okulları olan Darülmualimînler ve Darülmualimat tarafından yetiştirilmekle beraber Rusya Türklerinde durum farklı idi. Rusya’da Türkler için açılmış bir devlet okulu yoktu. Orada giderek sayıları çoğalan “usûl-i cedî” okulları için en önemli sorun olan öğretmen yetiştirme işini başlangıçta Kırımlı İsmail Gaspıralı Bey 1883’te Bahçesaray’da açtığı “Nümûne Mektebi” ile üstlenmişti. Rusya’nın çeşitli bölgelerinden gelen Türk gençlerine Gaspıralı burada birkaç hafta süren kurslarla yeni ve etkili öğretim yöntemlerini öğretiyor, onlardan hiçbir şey beklemiyordu. Gaspıralı’nın tek istediği, her öğrencinin memleketine döndüğünde en az iki gence bu yöntemleri öğretip onların da öğretmen olmasını sağlamalarıydı. Gaspıralı kurslarla yetiştirdiği gençlere “öğretmenlik diploması” da veriyordu.

Ayrıca Türklerin yeni ve çağdaş eğitim yoluyla uyandırılmalarının gereğine inanmış bazı aydınlar, önderler ve varlıklı kişiler de öğretmen yetiştirme işinde çalışıyorlardı. Bunlardan biri Orenburg kentinde bir “Muallim Dershanesi” açan Mahmut Fatih Efendidir. Ötekisi de Kazanlı Âlimcan Barudî Efendidir ve o da kendi medresesinde bir “Muallim Şûbesi” açmıştı.

Böylece yetiştirilen öğretmenler, sayılarının ve imkânların elverdiği ölçüde Rusya ve Asya Türkleri arasına dağılarak ilköğretimi yenileştirmeye ve etkin bir hale getirmeye çalıştılar.20. yüzyılın başlarında Kazan Türklerinin öğretmen yetiştirme ve okullar açma

¹ Fahri Temizyürek, Selim Sabit Efendi ve Usûl-i Cedid.

² Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (M. Ö. 1000- M. S. 2021), s. 261-262.

³ Fahri Temizyürek, Selim Sabit Efendi ve Usûl-i Cedid...; Taha Akyol, Yarınlar Işıklı.

girişimleri daha da güçlenmişti. Birçok medrese ıslah edilerek yeni yöntemlere göre öğretmen yetiştiren öğretmen okullarına dönüştürülmüştü. Daha doğrusu, bu öğretmen yetiştirme işi geleneksel dini medreseler görüntüsü altında yapıyordu. Ancak, Rus Hükümeti gerçeği öğrenince onlara karşı sert tedbirler ve cezalar getirmiştir. Örneğin, Kazan'daki medresenin müdürü olan Âlimcan Barudî Efendi 1908'de iki yıl için kuzeydeki Volga iline sürülmüştü. Rus yönetimi Türklerin çağdaş eğitim ve öğretmenlerce gözlerinin açılmasını istiyordu.¹

Kazanlı aydın kadınlarda, Türk dünyasının her yerine giderek öğretmenlik yapıyordu. Rusya ve Kafkasya'da yeni yöntemlere göre öğretmen yetiştirme ve okullar açma işinde daha çok Osmanlı eğitimcilerinin fikir ve eserlerinden yararlanmış, Orta Asya Türk Dünyasındaki benzer çalışmalarda ise, 1910'lara kadar, daha çok Kırım, Kazan, Kafkasya'da yetişen Türk eğitimcilerin yardımları olmuştur.

1905'te Japon-Rus savaşından Rusya'nın yenilgiyle çıkması sonucunda Rusya'da çarlık yönetiminin baskıları gevşemiş, bir süre kısmen de olsa bir özgürlük hareketi başlamıştı. Türkler de eğitim ve basın yayın işlerinde bu durumdan yararlanmışlardı. Azerbaycan'da hemen bir "*Müslüman Neşr-i Maarif Cemiyeti*" kuruldu ve yeni okullar açılmaya başlandı. Ancak esas sorun bu okullar için yeterli sayı ve nitelikte öğretmen sağlama sorunu idi. İlgililer Osmanlı hükûmetine başvurarak öğretmen yetiştirme işini başarabilecek bir eğitimci istediler. Hükümet, İstanbul Darülmüallimîni bitirmiş, o sırada İstanbul'da öğretmenlik yapmakta olan henüz 24 yaşında, fakat çok değerli, bilgili bir eğitimci olan *Muallim Cevdet*'i Bakû'ya gönderdi (1907).

Oysa, II. Meşrutiyet'ten önce Ramazan aylarında cer için giden birkaç medrese öğrencisi ve hocası ile Avrupa'ya kaçarken oralardan geçen birkaç aydından başka Türkiye'den Kafkasya'ya giden hemen hiç kimse olmamıştı.

Bakû'da "*Fuyûzat Darülmüallimîni*" adıyla açılan öğretmen okulunun müdürlüğüne getirilen *Muallim Cevdet* birçok zorluklarla karşılaştı. Örneğin, bu okulun bir programını hazırlamıştı. Fakat bu programı Bakû'nun en önemli dini liderinin (ahond) de kabul edilmesi gerekiyordu. Program ona okundu: Matematik, Tarih, Coğrafya, Fizik, Kimya, Türkçe dilbilgisi (sarf ve nahiv, gramer). Bu son dersin adını duyan ahond ani ve sert bir tepki gösterdi: "Türkçe nedir ki grameri olsun! Arapçadan başka bir dilin grameri yoktur!" Her söylediği aynen kabul gören ahondun emri ile bu ders programa konmadı. Bu olay bize o yıllarda Türk dünyasında kimi dinî liderlerin milli bilinçten ve en basit dünyevi bilgilerden ne kadar yoksun olduğunu gösteriyor. Sonuçta Türkçe dilbilgisi programa giremedi, ama *Muallim Cevdet* bu dersi başka şekillerde öğrencilerine okuttu. Zaten derslerin çoğunu o veriyordu. İstanbul'dan gelen 3-4 aydın da kendisine yardımcı oldular.²

D) İsmail Gaspıralı'nın Türklerin eğitimini çağdaşlaştırma çabaları ve Osmanlı eğitimcileriyle ilişkileri

¹ Cafer Seydahmet, Gaspıralı İsmail Bey; A. Battal-Taymas, Kazan Türkleri; Mehmet Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı...; Konferans.

² *Muallim Cevdet*, Mektep ve Medrese; Neşet Çağatay, Mehmet Cevdet İnançalp.

1851’de Kırım’da Bahçesaray kenti yakınında Avcıköy’de doğan İsmail Gaspıralı, babasının Gaspıra köyünden olması nedeniyle bu lakabı aldı. Moskova’da askerî lisede okudu. Sonra Kırım’ın en yüksek medresesi olan Zincirli Medresesi’nde Rusça öğretmenliği yaptı. O, genç yaşlardan itibaren Rusya’nın Batılılaşma, Slavcılık, Türk düşmanlığı politikasını, Müslümanların ve Türklerin de geri kalmışlığını ve esaret altında bulunmalarını dikkatle izliyor ve bu konularda araştırmalar yaparak kendisini yetiştiriyordu.

Sonraki yıllarda İstanbul, Paris, Kahire’ye vs. Orta Asya, Hindistan Türk ve Müslüman dünyasında pek çok yere gitti. Buralarda özellikle eğitimde çağdaşlaşmayı başlatarak bir Türk ve Müslüman uyanışı sağlamaya çalıştı. Ona çalışmalarında eşi Zühre Hanım çok yardımcı oldu.

Gaspıralı bunun için eğitimin iki temel alanında çaba harcamak gerektiğini biliyordu: Halk eğitimi ve örgün eğitim

Halk Eğitimi

Gaspıralı halkın eğitimi için 1883’te Kırım’da *Tercüman* adında bir gazete çıkarmaya başladı. Gazetenin başlığının altında sürekli yer alan şu ilke onun amacını çok güzel gösterir: “Dilde, fikirde, işte birlik”. Bu gazete Rusya’da, Orta Asya’da, Osmanlı ülkesinde aranan ve okunan bir eğitim aracı oldu. Gaspıralı, Ahmet Mithat Efendinin İstanbul’da çıkardığı gazetelerde yaptığı gibi, sade bir dil ile genel eğitim, erkek ve kız çocuklarının eğitim, kültür, bilim, dil, din, çalışma, teknoloji, Türk ve İslâm birliği... gibi konularda okuyucularını aydınlatmaya başladı.

Örnek olarak onun Türk diline ilişkin düşünce ve çabalarına değinelim: Gaspıralı’ya göre öyle bir “ortak” Türkçe geliştirilmeliydi ki bunu “İstanbul’da bir kayıkçı ve hamaldan Kaşgar’da bir deveciye kadar” her Türk anlayabilmeliydi.¹ O, bu yolda çalışırken iki büyük engelle karşılaşyordu: *Rus devlet politikası ve kimi mahallî Türk aydınları, din adamları:*

- *Rus Devlet Politikası:* Rusya, Türklerin ortak bir dile sahip olmalarını istemiyor, mahallî Türk lehçelerini destekliyordu. Bu konuda çalışan Rus misyonerlerin amacı çeşitli Türk toplumlarının birbirinden farklı olduklarını, farklı dillerin bulunduğunu vurgulamak, birbiriyle konuşup anlaşmalarını zorlaştırmaktı. Öyle ki bir Türk toplumunun bir başka Türk toplumunun lehçesinden kelime alması bile yasaklanmıştı. Rus hükümetleri ayrıca Türklerin Rusça öğrenmeleri için büyük çaba harcıyordu.
- *Mahallî Türk aydınları, din adamları:* Türk toplumlarının ender yetişen kimi aydınları da kendi lehçelerini canlandırmaya çalışarak, bilinçsizce Rus politikasına yardımcı oluyorlardı. Ayrıca, Gaspıralı 1893’te Orta Asya’ya gittiğinde oradaki Türkler arasında Farsçaya değer verildiğini, Türkçeye rağbet edilmediğini gözlemiş, Semerkant’ta Türkçe okutulan bir okul açtırmıştı. Rus hükümeti bu okulu üç ay sonra kapattı. Ancak, halk uyanmaya başlamıştı. Daha sonra açılan usûl-i cedîd okulları Farsçaya da yer vermekle beraber Türkçe ile öğretimi sürdürmeye çalıştılar.² Az

¹ Beşir Ayvazoğlu, *Türk Dünyasında Bir Meş’ale: Gaspıralı İsmail Bey*.

² Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, s.37, 108.

yukarıda da (IV/C), Bakû'da Türk bir dini liderin Türkçe dilbilgisi dersine karşı çıkararak öğretmen okuluna böyle bir dersi koydurmadığını görmüştük.

Örgün Eğitim

Gaspıralı, 1881'de Rusya'da 16 milyon kadar Türk bulunduğunu yazar. Bunların 16 binden fazla mahalle mektebi, yani basit ilkokulları ve 214 medresesi vardı. Ancak bu rakamlar aldatıcı idi. 16 bin mektepte ve medreselerde yarım milyondan fazla Türk çocuğunun hayatı israf ediliyor, onlara Türkçe beş satır bile bir şey okuyup yazma öğretilmiyordu. Geleneksel eğitim içinde Türk dünyası derin bir uykuya dalmıştı. Bu nedenle Gaspıralı, Kırım ve Rusya'nın, Türk dünyasının her yerinde örgün eğitimin yani okulların çağdaşlaştırılması gerektiğine inanmıştı. Onun ve başka Türk eğitimcilerinin bu düşünce ve hareketlerine de, Osmanlılarda olduğu gibi "usûl-i cedît" ya da "ceditçilik" denir. Gaspıralı, geleneksel "heceleme" yönteminin terk edilmesini ister ve "usûl-i savtiye" denen kelimelerin hecelenmeden okunması yöntemine göre kendisinin çocuklara 40-50 günde okuma yazma öğrettiğini söyler. O Rusya'da ve Orta Asya'da binlerce ilkokulun bu yöntemine göre çalışmasına öncülük etmiştir.

Gaspıralı'nın örgün eğitimdeki yenileşme çabalarının başarılı olması için usûl-i cedît ilkelerine göre öğretim yapmasını bilen öğretmenlere ihtiyaç vardı. Yukarıda görüldüğü gibi Gaspıralı "Nümûne Mektebi" adıyla böyle bir okul kurmuş ve kurslarla pek çok öğretmen yetiştirmişti. O, *Türk dünyasını "muallim ordularının" uyandıracacağını söylüyordu. Bu terimi muhtemelen ilk kez o kullanmıştır. Daha sonra Satı Bey ve Mustafa Kemal Atatürk de "muallim orduları" terimini kullanmışlardır.*

Gaspıralı, usûl-i cedît alanındaki fikir ve uygulamalarında Türkiye'de 1870'lerde başlayan bu hareketten ve özellikle de Selim Sabit Efendiden çok etkilenmiştir. Örneğin Selim Sabit Efendi 1865'te Elifbâ'yı Osmani, 1870'te Rehnümâ'yı Muallimîn, adlı eserlerini yayımlar. Onun Elifbâ'yı Osmani'si 1894'te Yengi Elifbâ'yı Türkî başlığı ile Kazan'da yayımlanır. Gaspıralı 1894'te Hâce-i Sibyan ve 1898'de Rehber-i Muallimîn başlıklı kitaplarını yayımlamıştır. Böylece Osmanlılarda usûl-i cedît hareketi ve bu alanda ilk eserlerin yayımlanması Gaspıralı'nın uygulamaları ve kitaplarından 15-20 yıl kadar önce başlamıştır. İstanbul'a gidip gelen, Osmanlı basın ve yayın hayatını yakından izleyen Gaspıralı'nın bunlardan yararlanması doğaldır. Fakat onun gördüğü Avrupa'dan ve bazı yabancı kaynaklardan da yararlandığı kesindir.¹

Ancak Gaspıralı eğitimi çağdaştırma çalışmalarında gerek Rus hükümetlerinin gerek tutucu ve dar görüşlü Müslüman din adamları ve bazı kişilerin engelleyici çabaları ile de karşılaşmıştır.

Gaspıralı'nın Osmanlı eğitimcileri ile ilişkileri

Gaspıralı İstanbul'a birçok defa gelip gitmiş, Osmanlı eğitimcileri ve aydınları ile görüşmüş, onlarla yazışmıştır. Bunların bazıları şunlardır: Şemsettin Sami, Mehmet Emin, Ahmet Mithat, Necip Asım ve 1909'dan itibaren de Satı Bey...

¹ Fahri Temizyürek, Selim Sabit Efendi ve Usûl-i Cedid.

E) Orta Asya'da Türk eğitimini çağdaştırma çabaları ve Osmanlılarla ilişkiler

Geçmişte parlak bir uygarlığın merkezi olan Orta Asya Türk Dünyası zamanla gerilemeye başladı. Medreseler Osmanlılardaki gibi bozuldu. Medreseler 17. ve 18.yüzyıllarda artık sadece dinî ve edebî bilgilere yer veriyor, müsbet bilimleri öğretmiyorlardı. Halk toplumsal görevler ve milli fikirler, vatan savunulması konusunda aydınlatılmıyordu. Türkistan Türklerinde 'cihat' fikri vardı ama bu örgütlenirilirip etkin bir biçime sokulmamıştı. Müsbet bilimlerle ilgilenmek günah sayıldığından modern silâhlar alınıp kullanılmamış ve modern savaş tekniklerinden habersiz kalınmıştı. Ruslar bu durumdan yararlanıp geniş anlamda Türkistan bölgesini ele geçirdiler (1845-1884). Çin'de 1755'lerden beri Doğu Türkistan'ı her geçen gün daha çok işgal etmekteydi.

Ruslar bu durumdan yararlanıp geniş anlamda Türkistan bölgesini ele geçirdiler (1845-1884). Çin de 1755'lerden beri Doğu Türkistan'ı her geçen gün daha çok işgal etmekteydi. Rusya ve Çin egemenliğindeki Türkistan'da Türklerin sıbyan mektepleri ve medreselerden ibaret olan öğretim kurumları bulunuyordu. Bunlar geleneksel, dini ve çok yüzeysel bir öğretim yapıyorlar, kızlara en basit bir eğitim bile verilmiyordu.

Osmanlı Devleti ve Türkistan Türkleri arasındaki ilişkiler siyasi ve coğrafî uzaklık vs. gibi nedenlerle pek azdı. Örneğin Batı Türkistan'dan kaçarak Doğu Türkistan'a gelen Yakup Bey, 1865-1877 yılları arasında yaşayan bağımsız bir millî devlet kurmuş, Osmanlı Devleti ile ilişkiye de geçmişti. Padişah da ona silahlar ve birkaç öğretmen göndermişti.¹

19. yüzyılın sonlarına doğru Kırımli İsmail Gaspıralı ve onun yetiştirdiği Kırımli, Kazanlı ve diğer öğretmenler ve Türkistan'ın kimi aydınları eğitimde yenileşme çabasına giriştiler. Usûl-İ cedît şimdi Orta Asya'da uygulamaya konulacaktı.

Ancak, Orta Asya Türk Dünyasını eğitim yoluyla bu uyandırma çabaları Rus Çarlığı ve Çin hükümetleri tarafından engellenmeye çalışıldı. Sürgünler, hapisler, idamlarla çağdaşlaşma ve bağımsızlık hareketlerinin önderleri sık sık susturuldu. Rus ve Çin yönetimleri özellikle Osmanlı, Kırımli, Tatar öğretmenlerin Orta Asya'da faaliyet göstermesini hiç istemiyorlardı. Buna rağmen Gaspıralı'nın bu bölgede de çabalarını görüyoruz.²

Ne yazık ki "ceditçi" denen yenilik ve çağdaşlık yanlısı aydınların karşısına kendilerini "kadimci" (gelenekçi) diyen kimi din adamları da çıkmaya başladılar. Özellikle cehaletten, sosyal ve ekonomik çıkarlarını kaybetme korkusundan kaynaklanan bu durum Orta Asya'da çağdaş eğitimin gelişmesini geciktiren ve zorlaştıran bir etmen oldu. Osmanlılarda II. Meşrutiyet (1908-1918) dönemini incelerken göreceğimiz gibi, "kadimcilerin" acımasız bir tepkisi Buhara'da yaşandı. Bu kentten İstanbul'a gidip aydın öğretmenler olarak ülkelerine dönen gençlerin eğitimi çağdaştırma çabaları mollalar tarafından kanlı biçimde engellendi.

¹ İ. Cengiz, H. B. Gayetullah, Çin'de İslamiyet ve Türkler; İ. Kayabalı, C. Arslanoğlu, Orta Asya Türklüğün Tarihi ve Bugünkü Durumu; Abdurrauf Fıtrat, Buhara'da Ceditçili Eğitim Reformu.

² İsmail Cengiz, Kazak Düşünür, Şair ve Yazarı Abay.

Bazı mahallî Türk beyleri ve önderlerinin kendi aralarındaki çekişmeleri ve mücadeleleri de çağdaşlaşmaya önemli bir engel oluyordu.

V. Osmanlıda II. Meşrutiyet döneminde öğretmen yetiştirme ve Türk dünyasına öğretmen sağlama çabaları (1908-1918)

1908'de başlayan ve 1918'lere kadar süren II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Osmanlıda öğretmen yetiştirme alanında önemli bir çalışma görülür. Bu hareketin öncüsü, 1909-1912 yılları arasında İstanbul Darülmüallimîni müdürlüğünü yapan Satı Beydir.

Satı Bey mülkiye mektebi mezunudur. Bir süre kaymakamlık yapmış, fakat o dönemde birçok mülkiye mektebi mezununun yaptığı gibi mülkî idareciliği bırakıp öğretmenliğe ve okul yöneticiliğine geçmiştir. *Satı Beyin öğretmen yetiştirmede yaptığı en büyük yenilikler Darülmüallimîni uygun bir eğitim ortamına kavuşturmak, eğitim ve öğretim yöntemlerinin üzerinde önemle durmak, öğretmen adayı öğrencilerine uygulamalar yaptırmak, topluma "herkesin öğretmen olamayacağı" öğretmenliğin çok önemli nitelikler ve bilgiler gerektiren bir meslek olduğunu anlatmaya çalışmak, öğretmenleri hizmet içi kurslarla da eğitmektir. vs.*¹

Satı Bey yalnızca Osmanlı Devleti'ne nitelikli öğretmenler yetiştirmekle kalmamış, Rusya ve Orta Asya Türk dünyası için de değerli öğretmenler sağlamıştır. O, Osmanlı ve Garpcı fikirlere sahipti. Ancak, Abdullah Cevdet gibi Garpcılarca, Yusuf Akçura gibi Türkçülerce de, eğitimimizi yenileştirme çabaları nedeniyle beğeniliyor, seviliyordu. Öyle ki, Yusuf Akçura, Rusya'dan öğrenim için gelen Türk gençlerine "İstanbul'da yegâne mektep Satı Beyin Darülmüallimîni'dir, ne yapıp oraya girmeye çalışın" diyordu. Satı Bey yalnızca Osmanlı memleketine değil, bütün Türk ülkelerine iyi müallimler yetiştiriyordu. Başta Satı Bey olmak üzere İstanbul Darülmüallimîni öğretmenlerince yayımlanan *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*, Türkçe okunup söylenen geniş kıtanın her tarafına gidiyor ve müallimler için iyi bir ders ve usûl-i tedris kitabı oluyordu. Satı Beyin sözlerinden, yazılarından feyiz ve ilham alınarak yalnız Osmanlı memleketinde değil, Kazan ve Orenburg'da bile kitaplar yazılıyordu. Bu nedenle Satı Bey "Türk dünyasına pek faydalı bir insandı". Satı Beyin ve İstanbul Darülmüallimîni'nin İmparatorluk dışındaki etkilerine bir başka örnek, bu kurumdan yetişen Buharalı gençlerin memleketlerine dönünce okullara öğrenci sokmaya girişmeleridir. Ne var ki, mollalar bu yeniliği, "küfür" sayarak kanlı şekilde durdurmuşlardı.²

İsmail Gaspıralı, Satı Beyin Darülmüallimîni müdürü bulunduğu bir sırada İstanbul'a gelmiş, bu kurumda incelemelerde bulunmuş ve Satı Beyi takdir etmişti. Satı Bey ve onun da kendisi gibi uyguladığı "usûl-i savtiye" denen hecelemeden kelimeleri okuma yöntemini Gaspıralı şöyle değerlendirmişti: "*Bütün Türk yurduna yüksek sesle bağırıyorum. İstanbul Darülmüallimîni müdürü Satı Beyefendinin usûl-i savtiyesine kulak ver! ...*"

Meşrutiyet döneminde önem kazanan Türkçülük ve İslâmcılık hareketlerinin etkisi ile Rusya ve Orta Asya Türk dünyasına giderek bu amaçlarla çalışan bazı Osmanlı öğretmenleri, aydınları ve subayları vardır. Bu konuda bir örnek üzerinde kısaca duralım:

¹ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (M. Ö. 1000- M. S. 2021), s. 301-304.

² Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (M. Ö. 1000- M. S. 2021)

Meis adasında öğretmenlik yapmakta iken Mayıs 1912'de İtalya'nın bu adayı işgalinden az önce Anadolu'ya geçen, Rodos asıl Kemal (İlku) İstanbul'a gitmiş ve bu kentte öğretmenlik yapabilmek için bir sınava girmiştir. Sınavı başarınca, İstanbul'da bir rüşdiye mektebinde öğretmenliğe atanmıştır. Fakat kısa bir süre sonra Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Ziya Gökalp onu Doğu Türkistan'a bir öğretmen okulu açmak amacıyla göndermeyi uygun bulmuşlardır.

Kemal İlku, Şubat 1913'te yola çıkmadan önce Ziya Gökalp'i ziyaret ettiğini, onun kendisine şu tavsiyelerde bulunduğunu söyler: *“Size verilen vazifenin kutsiyetini takdir ettiğinize eminim. Çok tehlikeli görünen bu yolun sonunda cennet vardır. Tanrı yardımcın olsun. Her yerde ve her işte nefsin hâkim ol, girdiğin ilin âdetlerine uy. Sen şimdi bu diyarlara gönül avcılığına gidiyorsun. İyi âhlak, tevazu ve feragat en etkili silâhın olacaktır. Halkı arzularınıza tabi kılmak için önce kalpleri kazanmak gerekir. Ekeceğin tohumlar canlı ve feyizli ürünler ve varlıklar yetiştirecektir. Tarih bunları toplayacak ve size de mutluluk ve şeref hisseleri ayırarak sayfalarına kaydedecektir. “*

Kaşgar yöresinde kimi ileri görüşlü aydınlar, varlıklı mahalli kişiler ve dini önderlerle görüşen Kemal İlku, Kaşgar'a yakın Artuş'ta Darümuallimîn-i İttihat adında bir öğretmen okulunun açılmasını sağlar. O, başarısının sırrını Ziya Gökalp'in *“gittiğin ilin âdetlerine uy”* tavsiyesini uygulamakta bulunduğunu söyler. Şöyle ki, o Kaşgar'da başına sarık sarmış, cübbe giymiş ve sakal bırakmıştır. Kemal İlku, o zamanlar Kaşgar'da sarıksız, cübbesiz, sakalsız, bir kimsenin sözlerine değer verilmediğini yazar.

Açılan öğretmen okuluna 15 yaşından aşağı olmayan, medreselerde öğrenci ve çoğu kırsal kesimden gelen çocuklar alınır. Kemal İlku her grup öğrenciye bir buçuk yıl öğretim yaptırmayı yeterli görür. Bu süre zarfında onlara etkili ve yeni öğretim yöntemlerini gösterir. Sonuçta gidecekleri köy ve kasabalarda açacakları okullarda Doğu Türkistan'da aydınlanmaya katkıda bulunacak birçok gence törenle öğretmenlik diploması verir.

Kemal İlku, kimi cahil ve bağınaz dinî önderlerin propagandalarına, Kaşgar'da bazı yabancı devlet konsoloslarının kendisini Türkleri isyana teşvik etmek için gelmiş bir casus olarak göstermelerine ve Çin yönetiminin çeşitli baskılarına rağmen çalışmalarını sürdürür ve sonuçta eğitim ve öğretmen yetiştirme işinde başarılı olur. O, halkın eğitime ilgi ve sevgisini çekebilmek için *“Cahil Baba, Katil Oğul”* başlıklı bir tiyatro oyunu yazıp babalarının önünde öğrencilere oynatmıştır. Bu oyunun ana fikri, oğlunun eğitimini ihmal eden cahil ve cimri bir babanın cahil bıraktığı oğlu tarafından öldürülmesidir.

Ne var ki, bu ülkücü ve fedâkar öğretmen Çin'de geçirdiği yedi yıllık sürede ancak üç yıl çalışabilmiş, geri kalan dört yılı sürgünde ve Çin zindanlarında işkence görerek geçirmiş ve 1920'de güçlkle İstanbul'a dönebilmiştir.¹

II. Meşrutiyet döneminde 1913'te, Rusya'nın Kafkasya genel valisinin Rusya imparatoruna sunduğu bir rapor da konumuz açısından çok önemlidir. Bu rapor günümüz Türkçesiyle ve özetle şöyledir:²

¹ A. Kemal İlku, Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar.

² Sebülürreşat, 17 T. Evvel 1329, C.11, Adet 268, s.128.

“Kafkasya’da yaşayan toplumlarda milliyet duygusu güçlü değildir. Bu nedenle muntazam ve mükemmel Rus mektepleri ile Kafkasya’da Rus medeniyeti lâayık olduğu şekilde yayılabilir. Müslüman çocuklarının devam ettiği Rus mekteplerinde din dersleri gereği gibi okutulacak olursa, Müslümanların Rus mekteplerine tamamen rağbet edeceği ve Rus mekteplerinin onların arasında son derece yaygınlaşacağına şüpheler yoktur. Türkiye’den gelen öğretmenlere halk bile şüphelerle bakıyor. Bundan başka İslam mekteplerinde öğrencilere birçok Kur’an âyetleri Arapça olarak ezberletiliyor. Bu şekilde öğrencilerin zihin yorgun düşüp öğrenimleri geciktiğinden Müslümanlar bu mekteplerde çabuk bir gelişme de görmüyorlar. Onlar kendi mekteplerinin bu durumunu, hızla ve mükemmel bir biçimde öğretim yapan Rus mektepleri ile karşılaştırıyorlar. Sonunda Müslümanların kendi mekteplerini büsbütün terk edecekleri ve onların arasında Rus mekteplerinin yaygınlaşacağı bir gerçektir.”

VI. Milli Mücadele döneminde Türk dünyasına öğretmen sağlama (1919-1922)

Cumhuriyet döneminin önemli düşünür ve yazarlarından olan *Şevket Süreyya Aydemir* de Millî Mücadele yıllarında Edirne Darülmüallimîni bitirmiş ve Azerbaycan’a giderek öğretmenlik yapmıştır. Aydemir, o yıllarda Azerbaycan Hükümetinin İstanbul hükümetinden öğretmenler istediğini, kendisinin de bu çerçevede ve idealizmi nedeniyle oraya gittiğini belirtir. Onun ideali, Türk Dünyasını uyandırmak, harekete geçirmektir.

Aydemir, o yıllarda Azerbaycan’a Türkiye’den “epeyce” öğretmenin gittiğini, ancak bunların Bakü’de toplandıklarını, bu nedenle kendisinin öğretmene daha çok ihtiyaç duyulan bir yere gitmek istediğini söyler. O, kuzeybatı Azerbaycan’da Nuha (diğer adı: Şeki) kentinde öğretmenlik yapar.

Aydemir’in “Turan” idealizmi onun her hareketinde görülür. O sürekli olarak *Ziya Gökalp*’in ünlü dizelerini tekrarlar:

Vatan ne Türkiye’dir Türklere, ne Türkistan

Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan!

O yıllarda Azerbaycan öğretmenleri arasında da yenileşme fikirleri ile hareket edenler vardır. Ancak bunlar “nedenleri belirsiz, fakat kökleşmiş anlaşmazlıklardan doğan bir sıra geçimsizliklerle kıvranıp durmaktadır.” Aydemir, toplumda anlaşma, birlik, güven duygularını da sağlamaya çalışır.

Ne var ki, Aydemir’in “Turan” ideali zamanla zayıflamaya yüz tutar. Tarafımızdan özetlenen, onun aşağıdaki görüşleri, son derece önemli ve tarihi belge niteliğindedir:

“Yavaş yavaş fakat her geçen gün biraz daha iyi anlıyorum ki kafamızda yıllardan beri yaşattığımız hayalin gerçekleşebilmesi için birçok unsurlar eksiktir. Büyük Turan bir illüzyon, bir hayal, bir his manzumesi olarak ne kadar güzel ne kadar çekiciydi. Fakat gerçekleştirilmesi gereken bir dava olarak ele alındığı zaman eksikliği ve yetersizliği kendini derhal gösteriyordu. Önce, ortada işlenmiş bir amaç yahut ülkünün uzun vadeli bir açıklaması yoktu. Ortada ne yazılı bir eser, ne de yol gösterici bir önder vardı. Gerçi Turan konusunu ele alan bir kitap bir Türk adı altında, İstanbullu bir Musevî tarafından yazılmıştı (Tekin Alp, Turan). Fakat soğukkanlılıkla incelendiği zaman bu kitabın içinden bir avuç hayal zorlayışı ile bir kucak

bilgisizlikten başka bir şey çıkmıyordu. Bir de parça parça yazılar, şiirler, sözler, üstü kapalı deyişler... Hepsi bu kadar. Oysa ben bir zaman her şeyin ne kadar düşünülmüş olduğunu sanırdım!.. Geceleri geç saatlerde mektepteki odamda masamın üzerine kapanır, bütün bunları derler, toplar, sıralar ve anlam çıkarmaya çalışırdım. Turan'ın henüz eşliğindeydim... Şimdi Turan'da, Turan'ı arıyor ve bulamıyordum! ..."¹

Millî Mücadele yıllarında bir olaya daha değinelim: 1916'dan itibaren bir süre İstanbul Darulmuallimîni müdürlüğünü yapan *İbrahim Alaattin Gövsa*, Darulmuallimîn'de okumakta olan "Sibiryalı Adil Efendi" adında bir gencin 1920'de veremden öldüğünü yazmaktadır.² Görülüyor ki, o dönemlerde Türk Dünyasının en uzak köşelerinden öğretmen olmak için İstanbul Darulmuallimîni'ne gelen gençler vardır.

VII. Türkiye Cumhuriyeti döneminde Orta Asya Türk Dünyasına öğretmen sağlama ve eğitim ilişkileri (1923-1991)

Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri Orta Asya ve Rusya'daki Türk toplumları ile çok sınırlı olarak eğitim ve kültür ilişkilerini sürdürdü. Bunun temel nedeni kuşkusuz kurtuluş savaşından yeni çıkmış devletin kendi iç meseleleri ile uğraşmaya öncelik vermesi ve dış politikada, eğitimde Batı medeniyetine yönelmesi idi. Türk dünyasının Sovyetler ve Çin'in egemenliği altında olması da önemli bir nedendi.

Fakat Türk dünyasına öğretmen sağlamak için çok yetersiz de olsa bazı münferit girişimler oldu. Bu konuda üç örnek vermekle yetinelim:

- Nisan 1923'te Azerbaycan Millî Hükümetinin TBMM Hükümetinden öğretmen istemesi üzerine, Galatasaray Lisesi ve Mülkiye Mektebi mezunu olan *İsmail Hikmet Ertaylan* (1889-1967) Eğitim Bakanlığınca Bakû'ya gönderildi. Ertaylan Bakû Üniversitesi ile Tiyatro Mektebinde Türk Edebiyatı Tarihi, Bakû Yüksek Öğretmen Okulunda Batı Edebiyatı ve Sanat Tarihi vs. dersleri okuttu. Eylül 1924'te Bakû Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığını üstlendi ve 1927'de Profesörlüğe yükseltildi. Ertaylan Aralık 1927'de Ankara'ya döndü.
- Cumhuriyet döneminin çok önemli bir orta öğretim öğretmen okulu olan Ankara'daki Gazi Eğitim Enstitüsünde de Türk Dünyasından bazı öğrencilerin okuduğu görülür. Örneğin, pedagoji bölümünden 1939'da Abdurrauf, 1940'da Yar Mehmet ve Gülbettin adında Türk kökenli üç Afgan öğrenci mezun olmuştur. 1967-1968 öğretim yılında da Muhammed Münevver Kâmil adında bir Afgan Öğretmen Eğitim bölümü derslerini zaman zaman izlemiştir.³
- Remzi Öncül (1909-2007) adında değerli bir Türk öğretmen de 1939'da Afganistan'da Kabil'e giderek Nisan 1943'e kadar orada çalışmıştır. Aralık 1993'te evinde kendisi ile bu konuda yaptığım bir görüşmede söyledikleri özetle şöyledir:⁴

¹ Ş. S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s.151-153.

² İ. A. Gövsa, *İlk Gençlik Hakkında Ruhیات ve Terbiye Tetkikleri*, s.32.

³ Niyazi Altunya, *Gazi Eğitim Enstitüsü (1926-1980)*, s.193.

⁴ Değerli eğitimci merhum Remzi Öncül ile Aralık 1993'te evinde yaptığım görüşme (Yahya Akyüz)

1939'da Afgan Hükümeti Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinden birkaç öğretmen ve eğitimci istemiştir. Bu istek üzerine 8-10 kadar öğretmen gönderilmiştir. Remzi Öncül, Kâbil'de Darümuallimîn adında bir öğretmen okulunun kurulmasına öncülük etmiş ve okulun müdürü olarak atanmıştır. Bu okulda Türkiye'den gelen öteki öğretmenler, Afgan Harp okullarında bulunan Türk Subay Öğretmenler ve Türkiye'de okuyup dönen kimi Afgan öğretmenler görev almışlardır. Örneğin, İstanbul Darümuallimîn'de okuyan, sonra memleketi Özbekistan'a dönen, fakat siyasi nedenlerle Afganistan'a geçen Haşim Han adında bir öğretmenin de katkıları olmuştur. Bu öğretmenler Kabil öğretmen okulunu kurmuşlar ve değerli öğretmenler yetiştirmişlerdir. Bu grup içinde yer alan Türkiyeli Turgut Bilsel (1905-1939) adında bir genç öğretmen Ankara Gazi Eğitim Enstitüsünü bitirmiş, ABD'de *Ohio Üniversitesi*nde halk eğitimi ve köycülük öğrenimi görmüştü. Ancak, öğretmen okulunun açılışında çalışmak üzere Kabil'e giden ve bir yıl kadar orada Pedagoji dersleri veren Turgut Bilsel 1939'da Kabil'de böbrek rahatsızlığından vefat etmiştir.

Bu dönemde, 1933-1934 ve 1944-1949 yılları arasında Doğu Türkistan'da kısa ömürlü iki Milli devlet kurulmuştur.¹

VIII. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti ile Orta Asya Türk Devlet ve Toplulukları arasında öğretmen yetiştirme ve eğitim ilişkilerine bir bakış (1991-2009)

1991'de Asya'da bağımsız Türk Cumhuriyetleri kurulduktan sonra, onlar ve Türk Toplumları ile Türkiye Cumhuriyeti arasında her alanda olduğu gibi eğitim alanında da ilişkiler yoğunlaştı. Her yıl "Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları" düzenlenmeye başladı. Bu toplantıların ilki 21-23 Mart 1993'te Antalya'da yapıldı. Ben bu Kurultayda "Eğitim ve Bilim Komisyonu"nun başkanlığını yaptım. Resmi ilişkiler dışında ilk kez kapsamlı bir bilimsel ve danışma toplantısında eğitim, bilim ve öğretmen yetiştirme konuları ele alındı.

Başkanlığını yaptığım "Eğitim ve Bilim Komisyonu" yirmi sekiz madde halinde kararlar aldı. Bu kararların 6.maddesi şöyleydi:

"Öncelikle, mevcut ve yeni hazırlanacak programları uygulayacak öğretmenleri yetiştirmek üzere, hizmet-meslek öncesi, vazife başı ve hizmet içi eğitim programları hazırlanıp uygulamaya konmalıdır. Her derecedeki eğitim programları millî-ilmî-ahlâkî bir muhtevaya göre yeniden düzenlenip uygulamaya geçirilmelidir."

Kararların 13. maddesi şöyleydi:

"Türkiye ve Türk Devlet ve Toplulukları arasında öğretmen ve öğrenci mübadelesi artırılarak devam ettirilmelidir."

Asya'daki Türk Devlet ve Toplulukları her geçen gün eğitim sistemlerini geliştirmekte, esas olarak öğretmenlerini de kendileri yetiştirmektedirler.² Ancak 1992'lerden itibaren bu

¹ İklil Kurban: Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949).

² H. H. Dilaver, Türk Cumhuriyetinde Öğretmen Yetiştirme ve...

konularda Türkiye ile de aralarında önemli işbirliği sürdürülmektedir. Bu faaliyetler başlıca şu alanlarda geliştirilmektedir:¹

- *Büyük öğrenci projesi*

Türkiye, 1992'den Mart 2009'a kadar sözü geçen devletlere ve topluluklara 39.275 adet burslu öğrenci kontenjanı tahsis etmiş, bunlardan 27.567'si kullanılmıştır. Türkiye'ye gelen öğrencilerden bir kısmı öğretmen olmak için Eğitim Fakültelerinde öğrenim görmektedirler.

- *Türk cumhuriyetlerinde öğretim kursları açılması*

Türkiye, Türk cumhuriyetlerinde bir okul açmıştır. Buralarda birçok Türkiyeli öğretmen ve öğretim üyesi görev yapmaktadır.

Ortak olarak açılan iki üniversiteyi belirtmekle yetinelim:

- Kırgızistan'da Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Kazakistan'da Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi.

Sonuç ve Değerlendirme

Makalemizden çıkan bazı temel sonuçları birkaç madde halinde belirleyip değerlendirebiliriz.

1. Osmanlı Devletinin ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Orta Asya ve Rusya'daki Türklerle olan ilişkisi coğrafi uzaklık ve siyasi nedenlerle oldukça sınırlı kaldığı için bu durum eğitim ve öğretmen yetiştirme alanına da yansımıştır.
2. Osmanlı'nın Tanzimat'tan beri Batıya yönelmesi de kültürel bir etmen ve dünya görüşü olarak Osmanlı Devletinin Orta Asya ve Rusya Türklerine olan ilgisini olumsuz etkilemiştir. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti Devletinde de 1991'e kadar gözlenmektedir.
3. Osmanlı eğitimci ve yazarlarından bazıları Orta Asya ve Rusya Türkleri üzerinde yazdıkları kitaplar ve gazete yazıları ile önemli etkilerde bulunmuşlardır. Bu eğitimci ve yazarların başlıcaları *Selim Sabit Efendi*, *Ahmet Mithat Efendi* ve *Satı Bey*'dir.
4. Osmanlılarda eğitimde ve öğretmen yetiştirmede yenileşme hareketleri Orta Asya ve Rusya Türklerinden 15-20 yıl önce başlamıştır. Gerek bu hareketin etkisinde kalan, gerek Avrupa'daki gelişmeleri izleyen Gaspıralı İsmail Bey önce Rusya, sonra Orta Asya Türkleri arasında "ceditçilik" hareketini başlatmıştır. Ancak o, Rus ve Çin Hükümetlerinin çıkardığı engellerle kimi zaman da, bağnaz Müslüman din görevlileri ile bağnaz mahalli önderlerin tepkileri ile karşılaşmıştır. *Gaspıralı'ya göre Türk Dünyasını uyandıracak olan öğretmen orduları ve yeni bir eğitim sistemi idi.*
5. Rusya ve Orta Asya Türklerine öğretmen sağlamak ve oralarda eğitimi yenileştirmek yolunda 1909-1920 yılları arasında İstanbul öğretmen okulu olan Darülmualimîn'in

¹ T. C. Milli Eğitim Bakanlığında sağladığımız bazı kaynaklar...(Yahya Akyüz)

çok önemli bir işlevi olmuştur. Özellikle, bu okulun 1909-1912 yılları arasında müdürlüğünü yapan Satı Bey'in ciddi, bilimsel tutumu nedeniyle bu kurum Türk dünyası gençleri için bir cazibe merkezi haline gelmiş, burada birçok genç okuyarak öğretmen olmuş ve ülkelerine dönmüşlerdir.

6. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Rusya ve Orta Asya Türk Dünyasına eğitim katkıları arasında oralara öğretmen gönderme çalışmaları da dikkate değer. Oralara çok fedakâr ve çalışkan öğretmenler gönderilmiştir. Bu işin temeline inen önemli bir yöntemdi. Ne yazık ki çabalar oldukça sınırlı kalmıştır.
7. "Ceditçilik" akımı en çok Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da başarı göstermiştir. Çünkü bu bölgeler nispeten gelişmiş ticaretleri, Avrupa ile, Osmanlı başkenti ile olan kültürel ilişkileri vs. sayesinde daha erken uyanmışlar, oralarda yenileşmeyi kolaylaştırıcı bir sosyal ortam daha kolay ve çabuk oluşmuştur. İsmail Gaspıralı gibi ceditçiliğin büyük önderleri de buralarda yetişmiştir. Doğu ve Batı Türkistan'da ise sosyal hayatta, düşüncelerde Ortaçağ'ın "kapalı toplum" özellikleri daha derinden yaşandığı için ceditçiliğin etkileri daha sınırlı kalmıştır.
8. Orta Asya'da 1991'den sonra kurulan yeni Türk Devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasında yükseköğretim, eğitim ve öğretmen eğitimi konularında her geçen gün ilişkiler güçlenerek gelişmektedir.

KAYNAKÇA

- Akyol, T. (1990). Yarınlar ışıklı (gaspıralı'nın ceditçilik yolu...), *Tercüman* 25 Şubat 1990.
- Akyüz, Y. (2021). *Türk eğitim tarihi* (M.Ö. 1000-M.S. .2021). Pegem Akademi.
- Altunya, N. (200). *Gazi eğitim enstitüsü (1926-1980)*. Gazi Üniversitesi.
- Aydemir, Ş. S. (1995). *Suyu arayan adam*. Remzi Kitabevi.
- Ayvazoğlu, B. (1987). Türk dünyasında bir meş'ale: Gaspıralı İsmail Bey, *Tercüman*, 16 Ağustos 1987, s. 4.
- Battal-Taymas, A. (1966). *Kazan Türkleri*. Türk Kül. Araş. Ens.
- Bilhan, S. (1988). *Orta asya bilgin Türk hükümdarlar devletinde eğitim, bilim, sanat*. TDV.
- Cengiz, İ. (1995). *Kazak düşünür, şair ve yazarı Abay*. Doğu Türkistan Göçmenler Der.
- Cengiz, i. & Gayretullah, H. B. (1983). *Çin'de İslamiyet ve Türkler*. Ekim 1983.
- Çağatay, N. (1987). *Mehmet Cevedet İnançalp, cumhuriyet dönemi eğitimleri*. UNESCO Türkiye Millî Komisyonu.
- Dilaver, H. H. (1996). *Türk cumhuriyetlerinde öğretmen yetiştirme ve istihdam şartları*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Fıtrat, A. (2000). *Buhara'da ceditçilik eğitim reformu* (Haz. S. Erşahin). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gövsa, İ. A. (1927). *İlk gençlik hakkında ruhiyat ve terbiye tetkikleri*. Suhulet Yayınevi.
- İlku, A. K. (1955). *Türkistan ve çin yollarında unutulmayan hatıralar*. Zarif İş Matbaası.
- İnalçık, H. (1994). *The ottoman empire, the classical age (1300-1600)*, London, Phoenix.
- Kayabalı, İ. & Arslanoğlu, C. (1978). *Orta asya Türklüğünün tarihi ve bugünkü durumu*. Kömen Yay.
- Gaspıralı İsmail Bey. (1909). (Yaz. E. Edip, çev. B. Turgut). YY.
- Kurban, İ. (1992). *Şarkî Türkistan cumhuriyeti (1944-1949)*. TTK Yay.

- Kuru, A. T. (1999). *Türkiye'nin orta asya'ya yönelişi: dokuz asır sonra politika değişimi, geçiş sürecinde orta asya Türk cumhuriyetleri* (Ed. M. K. Öke). Alfa.
- Muallim Cevdet: Mektep ve medrese, İstanbul, 1978* (Haz. E. Erüz). Çınar Yay.
- Saray, M. (1987). *Türk dünyasında eğitim reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*. Türk Kül. Araş. Ens. Sebilürreşat: 17 t. Evvel 1329, c. 11, adet 268, s. 128.
- Temizyürek, F. (1999). *Selim Sabit Efendi ve usul-i cedit hareketi içerisindeki yeri*. Basılmamış.
- Unan, F. (2003). *Kuruluşundan günümüze Fatih külliyesi*. TTK Yay.